

האתיקה של התודעה

החוויה הדתית בעידן הפרוזה

תומר פרסיקו

1.

השדה האחרון שעומד בפני מיפוי מוסרי הוא שדה התודעה. במלחמה, באהבה, במין, בשלטון, מול הסביבה ומול הגוף, תורות אינספור מספרות לנו מה טוב ומה רע, מה ראוי ומה מגונה, מה מותר ומה אסור. דווקא התודעה נותרה משום מה קרקע בתולה בשאלות של מוסר. הנה: על פי החוק, מותר לי להיות שיכור עשרים וארבע שעות ביממה. מותר לי גם לרעוד בעצבנות אחרי שתיית חמש כוסות אספרסו. מותר לי להרעיל את עצמי בעטרן ובניקוטין, מותר לי להאביס את עצמי בכל אלה יחד, ומותר לי לבלוע שני כדורי אקמול בניסיון להשקיט את כאב הראש המפוצץ שלי, תוצאה שכיחה של ניסיונו של הגוף לעכל קוקטייל חומרים שכזה. מה שאסור לי הוא להיות רגוע וממוקד אחרי נטילת ריטלין, או נינוח וקהה אחרי בליעת פרוזה. זה אסור, אלא אם כן, כמובן, הרופא שלי מרשה לי. ומה נותן לאדם שלמד שבע שנים כיצד לרפא מחלות את הזכות לקבוע את איכותם של חיי הנפש שלי? החוק כמובן, אבל לבד מהחוק, שום שיקול הגיוני. שכן שום דיון אמיתי מעולם לא נערך במכלול השאלות הסובבות את סוגיית הזכות הבסיסית והחשובה ביותר שלנו: הזכות לקבוע בעצמנו, עבור עצמנו, איך נרגיש. או במילים אחרות: הזכות למניפולציה תודעתית. לא תמיד זה היה המצב. כמעט בכל תרבות עתיקה הוקדש מאמץ אנושי כדי לנסח - ולהגשים - אתיקה של תודעה. מסורות דתיות שונות ובכללן היהדות, כפי שאנסה

תומר פרסיקו
הוא דוקטורנט
בתוכנית
לדתות זמנו
באוניברסיטת תל
אביב ומורה בבית
הספר הריאלי
העברי בחיפה

להראות, הצביעו על מצבים תודעתיים עליונים שאליהם על האדם לשאוף. עמדות הכרתיות אלו היו למעשה חוויות דתיות שנבנו כהיררכיה נורמטיבית של "מצבי רוח". מנגד אפשר לראות כי במאה השנים האחרונות המערב מתעלם בעקביות מהתייחסות אתית לתודעה. אומרים לנו מה צריך לחשוב ואיך כדאי להרגיש, אך כאשר לאופי התודעה עצמה, למסגרת שבתוכה ודרכה אנחנו חושבים ומרגישים, כאן יש למערב בעת המודרנית רק תשובה אחת: תהיה "נורמלי". ופירושו של דבר במקרה זה הוא תהיה פיכת: לא יותר מדי בדיכאון, לא יותר מדי שמח. מתוך עידן הנאורות עלתה תמונת אדם ברורה ורציונלית, שגם הממסד הדתי היהודי-נוצרי אימץ מיד: הפרט כמבוגר אחראי, אוטונומי ורציני, שולט בעצמו ושולט בסביבתו. לאדם כזה, שיוצר את עצמו ואת עולמו מתוך רצונו הממוקד, ברור שאסור לאבד פוקוס.

אנחנו מכירים את התמונה האתית-אנתרופולוגית הזאת: דקארט וקאנט נפחו בה רוח חיים ופרויד ניסח אותה בצורה הפלסטית ביותר: האני כמחשבה טהורה העומדת מעל ומעבר לעולם החומר המכני והנחות; האגו כישות ריבונית החולשת על גוף האיד הבהמי, מושלת בו על פי תכתיבי הסופר-אגו הרציונלי. ברור שבתמונת עולם כזו ה"אני" חייב להיות "אחראי", עין אחת צופייה דרוכה על תשוקותיו המבעבעות, עין אחת שלוחה קדימה לקראת העולם ומחצביו בני-הכיבוש. בתמונת עולם כזו האדם חייב להיות מסוגל להפעיל מכשור כבד.

זאת ועוד: מכיוון שבתמונת עולם כזו אין לו לאדם על מי לסמוך אלא על עצמו, ברור שאסור לו לאפשר כל שינוי שבא "מבחוץ" ככיל המנטלי שלו. האמת היא מה שאני רואה וחושב בעצמי, כשאני פיכת. אני ארון לעצמי וארון לעולמי כאשר אני אוחז באמת הזאת, ומסוגל לכפות אותה על גופי ועל החומר המת שסביבי. הנה: זהו אדם! לא דווקא אדם מאושר, אבל אדם. בוגר. אחראי. רציונלי. צלול, מחושב ומיושב.

אבל כפי שהוכיחה תקופת חוקי היושב בארצות הברית, אי אפשר לכפות על האדם להיות כך שבעה ימים בשבוע - זו גזרה שאין הציבור יכול לעמוד בה. משום מה המצב התודעתי הנורמלי שלנו אינו מספק אותנו, או גרוע מזה, מעיק עלינו. יש לנו צורך כרוני לצאת ממנו, לחרוג מגבולותיו, לשנות, כאמור, את המסגרת התודעתית שבה תוכן ההתרחשויות מתקיים. אנחנו רוצים לא רק להיות במסיבה, אלא גם להיות שיכורים במסיבה. לא רק לצאת לעבודה, אלא לצאת ערניים וחדים לעבודה. לכן אלוהול וקפאין הם סמים מותרים בעולמנו, וכמותם ניקוטין ופרצטמול (הידוע במחוזותינו ככינוי "אקמול").

לו הייתה תמונת העולם הפרמקולוגית הזאת יציבה וסטטית, הבעיה היחידה הייתה הצביעות שבה. אבל עולם התרופות הפסיכיאטריות, וכמוהו זה של הסמים הקשים, לא רק שאינו יציב, אלא שבשנים האחרונות חלו בו תמורות עזות.¹ אכן, בעשרים השנה האחרונות המחקר המדעי על המוח גדל בצורה חסרת תקדים. זה התחיל בערך כשנשיא ארצות הברית ג'ורג' בוש האב הכריז על שנות התשעים כעל עשור מחקר המוח, אם כי ייתכן שהוא הגיב למצב ולא להפך. מה שברור הוא שבשלהי המאה העשרים תקציבים

1 באופן כללי תחום הפסיכולוגיה והפסיכיאטריה נתון לתמורות עזות ואף מהפכניות יותר מתחומים רפואיים או מדעיים אחרים. על כך ראו למשל ההקדמה ל-Edward Shorter, *A Historical Dictionary of Psychiatry*, New York 2005.

התחילו לזרום, מחלקות ומעבדות נפתחו והמו אדם, ומדענים החלו להעז ולדבר על מה שעד אז היה נחשב למנת חלקם הערטילאית של הפילוסופים: ההכרה.² אלה לא היו דיבורים בעלמא. בד בבד עם מיפוי הגנום האנושי ממופה גם המוח בדיוק גדל והולך. כיום כבר יודעים הרבה מאוד לא רק על אזורי הפעולה והחישה השונים, אלא גם איך פועל כל אזור, ואילו חומרים כימיים מעורבים בפעולתו. ברור שמכאן ועד היכולת לסנטז במעבדה חומרים שידמו פעולות מסוימות או יביאו לסיומן - המרחק קצר. ואכן, שוק התרופות הפסיכיאטריות צומח במהירות עצומה. כדי להבין עד כמה מדע הפסיכיאטריה משפיע על העולם (המתועש) צריך לחזור לסוף שנות השמונים ולמהפכה שחולל הפרווק: בתוך שנתיים מיציאתו לשוק ב-1988 הפך הפרווק לתרופה האנטי־דיכאונת הנמכרת ביותר, תואר שהוא מחזיק בו עד היום, כאשר ברחבי העולם יותר מחמישים מיליון איש נזקקים לו בקביעות.³ אבל המהפכה האמיתית התחוללה בצורת ההתייחסות לדיכאון: הפרווק שינה יותר מכול את הגישה אל הבעיה ואל האדם הלוקה בה. הוא אפשר טיפול תרופתי יעיל שמחזיר בקלות לחיים תקינים אנשים שלפני השימוש בתרופה היו מנסים לפתור את בעיית הדיכאון שלהם על ידי טיפול פסיכולוגי, בהשקעה של לא מעט זמן וכסף. הפרווק גילה להם שהבעיה היא לא בנפש, אלא במוח שלהם. פשוט: הכול עניין של מינון הסרוטונין. מה שפעם הובן כבעיה פסיכולוגית מובן כיום כבעיה כימית.⁴

מאז ימיו של הפרווק עברה הפסיכיאטריה כברת דרך לא קטנה, ומגוון גדול של סמים פסיכואקטיביים חדשים יצאו מדלתות המעבדות של חברות התרופות. וכמו שהפרווק שימש טיפול יעיל לא לחולי נפש, אלא לאדם הממוצע שסובל מדיכאון, התרופות החדשות מכוונות עצמן לפלחי שוק גדולים יותר ויותר, כלומר לשכך ממול שרוצה לא להתרפא מבעיה נפשית, אלא לחדד את כישורי מוחו. הרפואה המודרנית עדיין לא נתנה את דעתה בצורה מעמיקה על ההשלכות האתיות של ההתפתחות הזאת.⁵

2 "...מדענים רחו את הרעיון [של ההכרה] במשך פרקי זמן ארוכים וסירבו אפילו ללמוד אותו. [אבל] החדשות הטובות הן שבתחילת המאה העשרים ואחת 'מדעי ההכרה' פורחים" - Susan Blackmore, *Consciousness: A Very Short Introduction*, New York 2005.

3 עובדה זו ועובדות נוספות על פרווק אפשר למצוא בסיכום חגיגי שערכו במגזין *The Observer* לרגל יום הולדתו העשרים של הסם: Anna Moore, 'Eternal sunshine', *The Observer*, 13.5.2007. ראו את המאמר כולו כאן: <http://www.guardian.co.uk/society/2007/may/13/socialcare.medicineandhealth>.

4 ראוי לציין כאן שבפסיכיאטריה המודרנית הגישה הרווחת היא זו הרואה זהות בין הנפש לגוף, ועל כן מניחה שכל שינוי במאזן הכימי במוח יגרור שינוי במערך הנפשי של אותו אדם. זו העמדה שעליה מבוססת הרפואה הפסיכיאטרית, ומכוחה הפסיכיאטריה נחשבת לתחום שאפשר לחקור אותו מבחינה מדעית. עוד יש לציין שעמדה זו גם מביאה לתוצאות מעשיות מרשימות ביותר. כך למשל, במקרים רבים הפסיכיאטריה מחליפה את הפסיכולוגיה כאמצעי יעיל יותר לטיפול בבעיות נפשיות. אכן, בעקבות התפתחות שוק התרופות הפסיכיאטריות צומצם מאוד הטיפול הדיאלוגי לטובת הטיפול התרופתי. ראו ההקדמה לספרו של שורטר (לעיל, הערה 1) וסיכום מחקר על כך כאן: <http://www.scientificamerican.com/article.cfm?id=psychiatric-drugs-replacing-talk-therapy>.

5 "לבר ממקרים מזדמנים האתיקה הפסיכיאטרית נחשבה לתוספת לאתיקה הרפואית-ביולוגית השגורה. ההנחה הייתה ש'כלים' אתיים שפותחו עבור טיפול במקרים כגון סיוע בהפריה או ניתוחי השתלות יכולים לשמש ללא כל שינוי מהותי גם בפסיכיאטריה" - K.W.M. Fulford and Sidney Bloch, 'Psychiatric ethics: codes, concepts, and clinical practice skills', Michael G. Gelder, Juan J. López-Ibor, Jr. and Nancy Andreasen (eds.), *New Oxford Textbook of*

דוגמה זמינה לכך אפשר למצוא בריטלין, תרופה שמוכרת מאז שנות השישים אבל שכוכבה דרך בשנות התשעים כטיפול יעיל בהפרעות קשב, ריכוז והיפראקטיביות (ADHD). הטיפול המוכר ניתן לתלמידי בית ספר הסובלים מבעיות אלה, אבל אם הריטלין יכול לשפר את הריכוז של ילדים, למה שסטודנט לא יבלע כדור לפני שהוא ניגש לבחינה חשובה – או לפני ריאיון עבודה? אכן, על פי נתונים שאספה ממשלת ארצות הברית ב-2007, יותר ממיליון וחצי איש השתמשו בריטלין כתוסף לא רפואי בשנה שלפני כן,⁶ ומסקר לא רשמי שערך כתב העת המוערך *Nature* באפריל 2008 עולה שאחד מכל חמישה סטודנטים וחוקרים, ביותר משישים מדינות, משתמש בסמים משפרי ריכוז! שמונים אחוזים מהם גרסו שיש לאפשר צריכה חופשית של תרופות פסיכיאטריות כאלה.⁷

אך ריטלין כבר שייך לעבר. הלהיט הנוכחי בקמפוסים הוא המודפיניל (Modafinil). המודפיניל יועד לטיפול בנרקולפסיה (נְרָדְמוּת), אשר הסובלים ממנה נוטים להירדם בניגוד לרצונם, במהלך פעילותם. התרופה שומרת על ערנות מוגברת, וזאת היא עושה גם למי שאינו סובל מהבעיה. למעשה, אדם נורמלי המשתמש בה יכול להישאר רענן ללא שינה עד שלושה ימים.⁸ סטודנטים כבר גילו את יתרונות המודפיניל, והאם נמנע מנהגי משאיות לקחתו כרצונם? ומה באשר למנתחים או פקחי תנועה בשדה התעופה? מה בנוגע לרמטכ"ל? בריאיון שערכתי אתו אמר לי פרופ' תומס מטצינגר, מהפילוסופים החשובים כיום בעולם בתחום הקוגניציה וההכרה, שאת המודפיניל "רקחו כתרופה לנרקולפסיה, אבל תעשיית התרופות יודעת שהיא תרוויח מכך שאנשים ירכשו את התרופה הזאת רק בשביל לייעל את העבודה שלהם".⁹

לחברות התרופות אסור כמובן לפרסם את היתרונות שמעניקות תרופותיהן לאנשים בריאים, אבל במקום שהיתרונות גדולים כל כך, העניין לא יישאר סודי זמן רב. נוסף על כך, שוק הסמים הבלתי חוקיים גם הוא מתפתח במהירות, ודי להביט במלחמה

⁶ *Psychiatry*, Oxford University Press, 2000, chapter 1.5, no page numbers
Gary Stix, 'Turbocharging the Brain: Pills to Make You Smarter?', *Scientific American Magazine*, October 2009, <http://www.scientificamerican.com/article.cfm?id=turbocharging-the-brain>.

⁷ הסקר נערך בקרב 1,427 איש מקוראי כתב העת שענו מרצונם על השאלות. מבין המשתמשים, 62 אחוזים נעזרו בריטלין (Methylphenidate), 42 אחוזים במודפיניל (Modafinil), ו-15 אחוזים בחוסמי בטא (המשמשים בדרך כלל להאטת קצת הלב). Brendan Maher, 'Poll results: look who's doping', *Nature*, 452 (2008), pp. 674-675
Margaret Talbot, 'Brain Gain: The Underground World of Neuroenhancing Drugs', *The New Yorker*, April 2009
"קמפוסים אוניברסיטאיים הפכו למעבדות ניסוי לשיפורים תודעתיים" בעזרת תרופות, אולם אין התייחסות לממד האתי של התופעה. המאמר בקישור הבא: http://www.newyorker.com/reporting/2009/04/27/090427fa_fact_talbot.

⁸ Martha J. Farah, 'Emerging Ethical Issues in Neuroscience', *Nature Neuroscience*, 5, 11 (November 2002), pp. 1123-1129.

⁹ תומס מטצינגר (Thomas Metzinger) כיהן כנשיא אגודת מדעי המוח של גרמניה, והיום הוא ראש המכון לפילוסופיה תאורטית באוניברסיטת יוהנס גוטנברג במיינץ (Mainz). הריאיון המלא נמצא כאן: http://tomerpersico.com/2008/07/10/metzinger_interview. מטצינגר הוא גם ממקימו וממנהליו של המרכז לניורואתיקה באוניברסיטה (uni-mainz.de/index.php?id=2&L=1) שמתמקד במחקר חלוצי בנושא. מטצינגר שמעתי לראשונה על התחום. ראו את דינו בעניין זה בתוך Thomas Metzinger, *The Ego Tunnel: The Science of the Mind and the Myth of the Self*, New York 2009, pp. 219-240.

הסיוזיפית של המשטרה בחומרים העולים על מדפי הפיצוציות חדשים לבקרים כדי להבין שבמקום שיש ביקוש, יהיה תמיד מי שימהר לספקו. מה יקרה כאשר ירצו אנשים שאינם חולים באלצהיימר לקבל תרופה שתפותח כדי לחזק את הזיכרון? מה יקרה כאשר תפותח תרופה שמנטרלת את דחף האלימות אצלנו – האם נסרב לחלקה חינם? מה יקרה כשתפותח תרופה שתמרח באופן קבוע חיוך מרושן על פנינו – האם נחזה בערים שלמות שמתבסמות בעונג מלאכותי? האם, כאשר תרופות לשיפור מצב הרוח יהיו בטוחות וזמינות, אנשים שיפגינו רוגז או עצבנות בציבור יחשבו חסרי טקט כפי שבימינו נחשבים אלה שמשום מה אינם משתמשים בדאודורנט כדי להפיג את ריח גופם?

השאלה היא, כמובן, מה רע בזה? אולי לא נרצה שחלקים גדולים מהציבור יהיו עיוורים לצדדים החינניים פחות של חייהם שלהם (ושל אחרים!), אבל אותם סטודנטים וחוקרים שהזכרו לעיל הרי לא "התמסטלו" על חשיש או הרואין חלילה, הם לא צרכו סמים כדי לשפר את מצב רוחם ותו לא, או כדי להיכנס למצב אוטיסטייך-מענג שמטשטש אותם. להפך: רצונם להצליח בבחינותיהם ובמחקריהם הוא שגרם להם ליטול חומרים המגבירים את ערנותם. נכון, הם עשו זאת בצורה לא חוקית, כלומר השתמשו בתרופות-מרשם ללא מרשם (על פי רוב, בתרופות שקיבלו אחרים, או שהוזמנו ממפיצים בלתי חוקיים באינטרנט), אבל למה, כדי לשנות את המצב התודעתי שלי (ודאי עבור מטרה שנחשבת בחברתנו חיובית), אני אמור לקבל רשות ממישהו שההכשרה שלו בשדה האתיקה מסתכמת בלימודי רפואה ופסיכיאטריה? מדוע שרופאים יהיו אלה שיקבעו בעבורנו מה מצב הרוח הנכון בשבילנו?¹⁰

2.

והרי זה העניין: השאלה כאן אינה רפואית, אלא בראש ובראשונה אתית. השאלה היא לא למי מותר לקבוע איזו תרופה תינתן במרשם ומי זכאי למרשם, אלא: א. מהו מצב תודעתי ראוי; ב. מהן הדרכים הראויות להגיע אליו. כך למשל, רוב האנשים כפי הנראה יגרסו שמצב תודעתי שבו האדם אדיש או מנותק מסביבתו, או גרוע מזה, אינו מסוגל לתפקד כלל, אינו מצב ראוי מבחינה מוסרית. לפיכך, האם נסכים שמצב שבו אדם הוא היפר-ערני, דרוך, ממוקד ומרוכז הוא מצב שנחשב ל"טוב"? אם אכן כך, השאלה השנייה שעולה בפנינו היא זו: מדוע לא נקבע שסם שמביא אדם למצב זה (בהנחה שאין לו תופעות לוואי ממשיות) לא יהיה חוקי וזמין לכול? מה רע ביצירה מלאכותית של מצב תודעתי שכזה על ידי עוזרים כימיקליים שניטלים בבלעיה?

שתי השאלות הללו לא רק קשות מאוד, אלא גם גדולות מאוד, מפני שהן נוגעות בלזו של זהותנו כאינדיבידואלים וכבני אדם. מול האידאל של האדם כריבון על עצמו ועל מעשיו, כמשקיף על עצמו ועל העולם בצורה רציונלית, קרה ומרוחקת, אידאל

10 בחצי המאה האחרונה היו תמיד לתרופות פסיכיאטריות תופעות לוואי מרתיעות, ולכן היה ברור שכדי לאשר את שימושן נדרש רופא, כלומר אדם שמסוגל להעריך את היתרונות ואת החסרונות של התרופה המסוימת בריאותו של האדם המסוים ולפסוק בהתאם לדיאגנוזה הכללית שהוא מסיק על סמך הכשרתו. אולם תופעות הלוואי בתרופות המפותחות בימים אלה פחותות בהרבה והן כמעט נטולות סיכון.

אשר ירשנו כאמור מהנאורות, קם אידאל אחר, רומנטי, הגורס שהאדם איננו ישות הכרתית-מחשבתית, אלא בראש ובראשונה גופנית-יצירתית, ושראוי לו לאדם לבטא את יצריו ולתת לכוח היצירתי שבו, הבלתי רציונלי בעליל, דרור. אידאל כזה יראה בנטילת ריטלין לצורך יתר מיקוד, ריכוז ושליטה עצמית תסריט פלצות שמסמך את שעבוד רוחו של האדם ודיכוי אנושיותו. בדיוק כמו שההשקפה הראשונה, הקונצנזואלית הרבה יותר בימינו, תראה בנטילת אל-אס-די (חומר שהתחיל גם הוא את דרכו כתרופה פסיכיאטרית) איבוד צלמו של אדם והפקרת הסדר הטוב והתקין של הכרתו.

ברובנו, כך נדמה לי, נמצא שילוב של שתי העמדות האלה במינונים שונים, אולם עצם הפנייה אל מקורות הנאורות והרומנטיקה יכולה לאותת לנו שכבר כמה מאות שנים איננו מקדישים מחשבה אמיתית לשדה האתי החשוב הזה, ועד כמה למעשה אין לנו כיום, בזמננו זה, מערך אתי מסודר הנוגע בשאלות אלה. יש לשים לב שאף את הגדרים האתיים הללו היה צריך כמעט לנחש על פי כיווני החשיבה הכללים של אותן תנועות מערביות, שכן הן לא התייחסו בפירוט לתודעה כאל תחום שלגביו אפשר לשאול שאלות נורמטיביות.¹¹ בעודנו נתלים (בצורה לא מודעת) בשאריות אינטואיטיביות מהשקפות עולם שירשנו, אנחנו צועדים לקראת עתיד שבו האפשרות להתמרה הכרתית תהיה קלה, בטוחה, ולכאורה בעלת יתרונות פרקטיים גדולים, וכמעט אין לנו כל יכולת לומר אם זה טוב או רע, ולמה זה טוב או רע. כבר היום "המלחמה בסמים" נוחלת כישלון אחרי כישלון, ובמצב שבו האינטרנט יאפשר רכישה בלתי חוקית של כל סם שהוא, איננו יכולים להרשות לעצמנו להמשיך להתעלם מהדיון בסוגיה הבווערת הזאת.

ומה באשר לשאלה השנייה? נניח שקבענו לעצמנו מהו מצב תודעתי ראוי, האם נתנגד להבאתנו למצב דנן על ידי עזרים פרמקולוגיים? אם טוב וראוי להיות מאושר, מה רע בהפלגה תמידית, שמחים ומאושרים, על גבי ים של כדורים פסיכיאטריים? השאלה הזאת מקוממת אותנו, וחשוב להבין למה. כאן יש לבדוק את האינטואיציות המוסריות שלנו ולחקור מדוע, אם אכן אנחנו מסכימים שכדאי, ואף ראוי, להיות מרוכזים וצלולים (או שמחים ופרועים) - משהו בנו מתנגד להגעה למצבים אלו על ידי בליעת כמוסות.

אפשר לאבחן את קווי הגבול המוסריים שלנו במקרה זה על ידי עריכת ניסוי מחשבתי קטן. נניח שאדם מסוים מצא שהוא מרגיש במיטבו רק אם הוא מטייל בכל יום בחיק הטבע. אם הוא יקפיד על טיולו היומי ודאי לא נאמר שהדרך שלו אל האושר היא פגומה. כעת נניח שאדם אחר זקוק בכל יום לשנת צהריים של שעתיים כדי להרגיש במיטבו. שוב, סביר להניח שנעודד את אותו אדם להתמיד ולישון בצהריים. אדם שלישי ירצה לצאת לריצה של כמה קילומטרים בכל יום כדי להרגיש טוב, וגם זה כמובן בסדר גמור. אבל מה באשר לאדם רביעי, שכדי להרגיש במיטבו נוטל כדור פסיכיאטרי פעם ביום? לאותו אדם אין כל בעיה נפשית, אבל ללא הכדור הוא אינו מרגיש במיטבו. הוא אינו בדיכאון, הוא מרגיש בסדר, אבל הוא רוצה להרגיש מצוין.

11 התייחסות כזאת נמצאה רק אצל החלקים הרוחניים יותר של הרומנטיקה, כגון הטרנסצנדנטליסטים בארצות הברית במאה התשע-עשרה. וראו תומר פרסיקו, 'הניוראיג' כהטמעה של אתוס נוצרי-נבואי ביהדות בת זמננו, אקדמות, כד (ניסן תש"ע), עמ' 76-80.

מדוע מעשיו של האדם הרביעי גורמים לנו אי-נוחות? מבחינת מצבו הפיזיולוגי, ייתכן שהשינה, שהייתה בטבע או הריצה הביאו את שלושת הראשונים לאותו איזון (או גודש) ביוכימי שאליו אותו כדור מביא את האדם הרביעי. אם כן, למה עדיף לדעתנו להגיע אל המצב הזה על ידי פעולה בעולם, ולא על ידי בליעה של חומר כימי? השאלה הזאת סבוכה ורבת רבדים, ולא נוכל לטפל בכלום כאן. אפשר להניח, למשל, שיש לנו דעה קדומה שלילית על אמצעים שנחשבים בעינינו מלאכותיים. כך ריצה, למשל, היא טבעית בעינינו, ונטילת כדור אינה טבעית. עוד אפשר להניח הסתייגות מסוימת שיש לנו מכל דבר המוגדר כ"תרופה", ואולי אף מפיתוחים מדעיים בכלל, ורצון שלא להשתמש באלו אם אין אנו חייבים לעשות זאת. שוב, ייתכן שיש לנו רתיעה מאמצעים שמביאים אותנו למצב הרצוי בצורה חדה, מיידית, שהיא במובן מסוים אלימה כלפי הגוף. אולם לדעתי הציר העיקרי שסביבו חגה ההסתייגות שלנו ממעשיו של האדם הרביעי הוא זה המבדיל בין פעולות "שלנו", לפעולות שלא נעשות, לכאורה, על ידינו.

עניין זה קשור לדעתי לשתי עמדות נפשיות עיקריות שאנחנו מחזיקים בהן: למה שנקרא "מוסר העבודה הפרוטסטנטי" שלנו, ולתפיסת הזהות והעצמיות שלנו. עניין מוסר העבודה הוא פשוט, וקובע שבשביל כבוד צריך לעבוד, דהיינו זה לא בסדר (לא הוגן, לא ראוי) לקבל גמול מבלי לעמול בעבורו. אנחנו צריכים "לעשות משהו" כדי שהתועלת שנזכה לה במצבנו תיחשב כשרה.¹² לבלוע כדור זה פשוט קל מדי.

עניין תפיסת הזהות שלנו מורכב הרבה יותר, ולדעתי הוא מהווה רובד עמוק יותר מעניין מוסר העבודה. כאשר אנחנו "עושים" משהו, כלומר מפעילים את הגוף ומבצעים פעולות לטובת עניין מסוים, אנחנו מוכנים לקבל את התוצאות, לחיוב או לשלילה, כ"שלנו" באופן לגיטימי. על פי תפיסתנו, אותו מוקד של זהות ופעולה, אותו מפקד קטן שאנחנו מדיינים שהוא האני שלנו, שיושב לכאורה בתוך המוח (או שהוא הנשמה שלנו), נותן פקודות, הגוף - הפועל - מבצע, והעולם - הנפעל - משתנה בהתאם. זו שרשרת של סיבות ותוצאות שבעבורנו אין מובנת מאליה יותר ממנה. זאת ועוד, רק היא מפיקה בעבורנו במציאות תוצאות שנתפסות כאותנטיות. כל ניסיון לעקוף את מרכז הפיקוד שלנו, את המהות הגרעינית שהיא לכאורה אנו עצמנו, מפחיד אותנו, מרתיע אותנו, ונתפס כחסר לגיטימציה.

כדור הפלא שמשפר את מצב רוחנו (או, למשל, את כישורינו הספורטיביים) נתפס על ידינו כאלמנט חתרני שנכנס אל תוך הגוף (הממלכה הפרטית שלנו, כלומר ממלכתו של האני שלנו) ונעשה שותף, או ממש תופס את מקומו של השליט הלגיטימי, של המלך, של האני. ודבר זה מפחיד אותנו מאוד (אולי רק מעט פחות ממותו של אותו אני). זה מה שגורם לנו להרגיש שהאושר או הרוגע של מי שנוטל תרופות הוא קצת מזויף. "כן", אנחנו אומרים לעצמנו, "וראי שעדיף ליטול תרופות מאשר לסבול מדיכאון כרוני. אבל..." - אבל לא נחשיב חיים כאלה כחיים אותנטיים. וכל זאת משום ש"משהו "אחר", לא האני של אותו אדם, לא "הוא עצמו", אחראי למצב הרוח שלו. אותו אדם אינו מתנהל לדעתנו כיצור אוטונומי ואוטוקרטי, וזה מרתיע אותנו.

12 הד לכך אפשר למצוא גם במושג הקבלי "נהמא דכיסופא", ה"לחם של בושה", שמקבלים ללא כל השקעה.

כלומר בשרטוט המאפיינים של התודעה האידאלית. המאפיינים האלה הם בדרך כלל הרגשות ורגשות שונים וקבועים של בעל התודעה. אם נחזור אל הדוגמאות לאתיקה של התודעה שהבאתי לעיל, נגלה שלו נדרש לכך פילוסוף של הנאורות, הוא היה אומר שראוי שהתודעה תפגין ערנות, חדות ויכולת לחשיבה רציונלית. רומנטיקן היה אולי אומר שעל התודעה האנושית להיות ריקה מכל אילוץ וכך תשמש ערוץ חופשי להעלאה ולביטוי של טבעו הראשוני והייחודי של הפרט. אך אותו איש-נאורות או רומנטיקן כמובן לא חשב בצורה כזאת.

אכן, בעידן המודרני השתלטה על העולם המערבי האתיקה הפרפורמטיבית, אותה אתיקה של מעשים. השתלטות זו התרחשה אחרי שבירת ההגמוניה הדתית במערב ודחיקת תמונת העולם ההיררכית של המסורות המונותאיסטיות. עם מהפכת החילון איבדו בני המערב גם את הציווי, המובן כמעט מאליו לפני כן, שעליהם לצאת ולשפר את המצב התודעתי הנורמלי שלהם, שעליהם לשאוף ל"התגלות" או ל"דעת ה'", עמדה אתית הדוחקת באדם לעבור למעשה טרנספורמציה תודעתית שהייתה כאמור תמיד במסורות הדתיות של העולם.

4.

החיפוש אחר דרכים שונות למודיפיקציה (אם לא ממש טרנספורמציה) של התודעה עתיק כימי האנושות עצמה. מאז ומעולם ניסו בני אדם לחרוג מהמצב ההכרתי הנורמלי, שנתפס במקרה הטוב כבנאלי, ובמקרה הרע כמקור ממשי לסבל. התחום שבו נערך החיפוש הזה הוא מה שנכנה היום התחום הרתי: צומות, הלקאה עצמית, תרגילי נשימה, מיני טכניקות של מדיטציה, טקסים מפורטים שיש לקיים בקפדנות ותפילה אינטנסיבית ואקסטטית - כל אלה הם שיטות שבהן השתמשו בתרבויות שונות (אשר במקצתן משתמשים בהן עד היום) כדי לגוון מעט את ההכרה שלנו. לאלו מתווספים, גם כאן כבר משחר ההיסטוריה, חומרים פסיכואקטיביים שונים שבכוחם לחולל נסים ונפלאות בחושינו ובתחושותינו.¹⁵

15 לא אכנס לדיון בכך בהרחבה, אולם אפשר לראות שכבר בוודות (כתבי הקודש ההינדיים העתיקים, ממחצית האלף השני לפנה"ס) מוזכר הסומה, נקטר שבכוחו להפוך אנשים לאלים: "שתינו סומה והפכנו לבני-אלמות; השגנו את האור, גילינו האלים" (ריג-ודה, 8.48.3), ועד היום בהודו נוהגים חלק מהנזירים הנודדים לעשן חשיש בחיפוש אחר האלוהות. ביוון העתיקה הונהג מאז המחצית השנייה של המאה השנייה לפנה"ס, ובמשך לא פחות מאלפיים שנה, טקס חניכה בעיירה אלואסיס (Eleusis), מרחק קצר מאתונה, אשר במסגרתו, אחרי הכנה של כחצי שנה, היה כל אזרח יווני רשאי לשתות משקה המכונה "קיקאון", שחוקרים רבים מניחים כיום שהיה בעל תכונות משנות-תודעה. אותם טקסים (או "מיסטריות") היו אמורים להאיר את עיניו באשר לקשר בין הנשמה לאלים, ולאפשר לו מבט זמני אל הנצח. בשנת 2008 רעשה הארץ כאשר דווח בתקשורת על אפשרות שגם משה ובני ישראל השתמשו בחומרים פסיכואקטיביים לפני שראו את הקולות על הר סיני. את התזה הזאת הציג פרופ' בני שנון, פילוסוף של הפסיכולוגיה ומרצה לפסיכולוגיה קוגניטיבית מהאוניברסיטה העברית במאמר שפורסם בגיליון של כתב העת *Biblical Time and Mind* (Entheogens: A Speculative Hypothesis', 1, 1 [March 2008], pp. 51-74). על פי שנון תיאורי חוויותיהם של בני ישראל למרגלות הר סיני מזכירים באופן מעורר חשד התנסויות העולות משימוש בחומרים פסיכואקטיביים, והוא אף מצא צמחים מקומיים שהם מועמדים אפשריים ליצירת אותו "היי" על הר סיני: שבר לבן (*Peganum harmala*) וסוגים מסוימים של שיטה (*Acacia tortilis/lactea*). השבר הלבן מסוגל לעורר הזיות, והבדווים משתמשים בו גם בימינו. השיטה,

אין ספק שבתחום התודעתי פיתחו דתות המזרח שיטות מורכבות ומקיפות הרבה יותר מאחיותיהן המונותאיסטיות במערב.¹⁶ הבודהיזם וחלקים ניכרים מההינדואיזם שמו את ההתבוננות הפנימית והקטגוריזציה של מצבים תודעתיים שונים במרכז הגותם ופועלם זה כאלפיים וחמש מאות שנה, בעוד במסורת היהודית (למשל) העיסוק באתיקה של התודעה (שלא כזו של הגוף) היה תמיד צדדי ותפס מקום משמעותי רק עם עליית תנועת החסידות במחצית המאה השמונה-עשרה.

אי לכך, ודאי שכדי לגבש אתיקה של תודעה אפשר בקלות לרלות מהמעיינות העמוקים של המזרח. רק כדי לסבר את האוזן, כבר ב־Katha Upanishad, שנכתבה כנראה סביב המאה החמישית לפנה"ס, במסגרת החיפוש אחר ה"עצמי",¹⁷ נקבע שידע שכלי אינו מספיק לידיעתו, ומועילת דרישה נורמטיבית לגבי המצב התודעתי של האדם: "מי שלא פנה תחילה מרשעותו, שאינו שליו וכנוע, שנפשו (mind) אינה שקטה, הוא אינו יכול להשיג את העצמי",¹⁸ כלומר יש כאן בצד הדרישה המוסרית גם הגדרת המצב התודעתי הנדרש - שקט (ואולי גם שליו וכנוע) - ובהמשך נוספות דרישות להבנה, למודעות ולריסון של החושים.

הבודהיזם מדויק ומסודר עוד יותר בדרישותיו מהתודעה האנושית. באחת הדרשות הידועות והמשוננות ביותר של הבודהה מונה מייסד הבודהיזם את "שבעת אברי ההתעוררות", כלומר שבעת המאפיינים שהתודעה האנושית אמורה להגיע אליהם, ושהם למעשה הבסיס למצב של נירוונה. אל שבעת המאפיינים הללו מגיעים על ידי תרגול מדיטציה בודהיסטית, שמפורט בדרשה הזאת (למעשה הפירוט בדרשה הוא אחד המקורות העיקריים ללימוד המדיטציה הבודהיסטית). על פי הבודהה אפוא על האדם להיות בעל יכולות של מודעות, חקירה (באשר לתופעות), יכולת (כמובן של אנרגיה לבצע דבר מה), אושר, שלוה, ריכוז ואיזון נפשי (או שוויון נפש).¹⁹ רשימות כאלה של דרישות מתודעתו של ההולך בדרך הבודהיסטית מצויות לרוב בכתבים הבודהיסטיים, בפירוט רב, והפירוש עליהן רב מאוד.²⁰

שנחשבה מקודשת כבר אצל המצרים הקדמונים ושמוזן מסוים שלה בנו בני ישראל את המשכן, מכילה DMT, מולקולה המפורסמת ביכולותיה ההלוצינגוגיות. שנון הוא גם מומחה עולמי למשקה האיאוסקה (Ayahuasca), שהאינדיאנים בסביבות האמזונס משתמשים בו כדי לעורר בהם חזיונות שהם מייחסים להם משמעות דתית.

16 במזרח ההתבוננות הפנימית נתפסה כבר מימי האופנישארות, החל מהמאה השמינית לפנה"ס, כמרחב שבו מתבצעת "עבודת האל", ומאז היא אחד ממוקדי הדת המרכזיים. "בהודו 'דע את עצמך' מסכם את החוק והנביאים. בתוך האדם נמצאת הרוח שהנה מרכז כל הקיים. פסיכולוגיה ואתיקה הן המדעים שמהם נובע הכול" - S. Radhakrishnan, *Indian Philosophy*, New Delhi 1999, vol. 1, p. 28; "אנחנו במערב עומדים להגיע לצומת שאליו הגיעו הודו כשבע מאות שנה לפני ישו... המטרה העיקרית של המחשבה ההודית היא לגלות ולשלב בהכרה את מה שנחבא על ידי כוחות החיים - לא לגלות ולתאר את העולם" - Heinrich Zimmer, *Philosophies of India*, New York - 1956, p. 3.

17 אין כאן מקום להאריך באשר למשמעויות הסבוכות והמורכבות של מושג זה בהינדואיזם. לענייננו חשוב רק ש"ידיעת העצמי" נחשבת לאידאל ולמטרה אצל חלקים נרחבים מאוד מהציבור ההודי עד ימינו (ראו הערה 15).

18 תרגום שלי מהתרגום לאנגלית: The Upanishads, tr. Max Müller, New York 1962, vol. 2, p. 11 (Katha Upanishad, Adhyaya 1, Valli 2, paragraph 24).

19 ה־Satipathana Sutta, תרגום שלי מהתרגום לאנגלית: The Middle Length Discourses of the Buddha: A Translation of the Majjhima Nikaya, tr. Bhikku Nanamoli & Bhikku Bodhi, Somerville 2005, pp. 153-154. תודתי לקרן ארבל על הייעוץ בעניין זה.

20 הנה עוד קטע לריגומה, מתוך ה־Chabbisodhana Sutta, שהיא אחת הדרשות שבהן הבודהה

5.

אך לא אלמן ישראל כמוכן, ובתרבות העברית, כבכל תרבות אחרת, גרסו שעל האדם להוציא עצמו מהמצב התודעתי הנורמלי ולהביא עצמו אל מצב שהוא עדיף ועליון עליו. וביהדות לדורותיה מצבי תודעה עליונים כונו על פי רוב "נבואה". אף על פי שהנבואה המקראית במופעה השגורים אינה מתעסקת כלל בתודעתה, ואף שהנביאים במפעליהם לא עסקו לכאורה בהתבוננות פנימית אלא בתוכחה כלפי העם, לימוד זכות עליו אצל האל, הנהגה וקינה, יש יסוד מבוסס להניח שכבר בימי המקרא המונח "נבואה" תיאר גם שינוי של המצב התודעתי. דוגמה ברורה לשימוש כזה אפשר למצוא למשל בשמואל א' י, ה'ו, שם נותן שמואל לשאול את ההוראות האלה:

...תבוא גבעת האלהים... ויהי כבאך שם העיר, ופגעת חבל נבאים ירדים מהפמה, ולפניהם נבל ותף וחליל וכנור, והמה מתנבאים. וצלחה עליך רוח ה', והתנבית עמם ונהפכת לאיש אחר.

מהתיאור הזה לא קשה להבין ששואל אמור לעבור שינוי פנימי בעקבות החשיפה לחבורת הנביאים ולנגינתם. חוקר המקרא בנימין אופנהיימר ייחד ספר שלם לבחינת "התודעה הנבואית", ובו הוא קובע על פי ממצאים שונים כי "כבר במאה הי"ז לפנה"ס היתה קיימת התנבאות אקסטטיבת בתחום התרבות השמית של המארי"²¹, וכמה מנביאי ישראל המשיכו פעילות זו. נבואה זו כללה שינוי של המצב התודעתי, ושינוי זה אף נחשב ראוי וטוב.

חז"ל אמנם קבעו שפסקה הנבואה, ואולם במהלך ההיסטוריה היהודית קמו כמה אישים שחשבו שאפשר לחדשה. הרמב"ם הוא כמוכן הדוגמה הידועה מכול: בספרו מורה נבוכים הוא מנסה ללמד את הקורא איך להגיע לנבואה, שאותה הוא תופס כקבלת שפע מהאל לשכלו של האדם דרך "השכל הפועל" (שהוא מעין האצלה אלוהית הקרובה יותר אלינו). הנבואה לדידו היא תכלית חייו של האדם.²² רון מרגולין קובע כי בעקבות עמדת הרמב"ם "איבד המושג את משמעותו המקראית המרכזית והפך מטרה לגיטימית של החיים הרוחניים המושגת כתוצאה ממאמצים שכליים ומוסריים".²³

מתאר את תהליך התעוררותו, בתרגום קרן ארבל: "כאשר התודעה הייתה צלילה, בהירה, חופשית מרבב, חסרת פגמים, גמישה, בעלת מוכנות, איתנה ויציבה, הפניתי אותה אל ההבנה שמכחידה את המזהמים... לכן, התודעה של זה שרואה ויודע כך, משוחררת/חופשית מהתאווה להנאות החושים, מהתשוקה לקיום ומאי-היריעה/הבורות. כאשר זה השתחרר, מופיעה הידיעה: 'זה משוחרר/חופשי'. ידעתי בצורה ישירה: 'חוסלה [האפשרות] ללידה [נוספת], הדרך הרוחנית הוגשמה, נעשה מה שיש לעשותו, לא אחזור לכאן פעם נוספת". אפשר למצוא את הדרשה גם שם, עמ' 903-908.

21 מארי היא עיר עתיקה במזרח שטחה של סוריה דהאידנא, על גדות הפרת. ראו בנימין אופנהיימר, הנבואה הקלאסית: התודעה הנבואית, ירושלים תשס"א, עמ' 80. ראו גם עמ' 42-79, שם סוקר אופנהיימר את ההתייחסות במחקר אל הנבואה כאל שינוי תודעתי של הנביא, מחוקרי המקרא של תחילת המאה העשרים ועד הגותם של רודולף אוטו, אברהם השל ומרטין בובר בנושא זה.

22 ד"ע, כי אמתת הנבואה ומהותה היא שפע שופע מאת האלוה יתעלה ויתהלל באמצעות השכל הפועל על הכוח הרברי תחילה, ואחר כן ישפע על הכוח המדמה. וזאת היא היותר עליונה שבמדרגות האדם ותכלית השלמות אשר אפשר שימצא למינו" - מורה נבוכים, חלק ב, פרק לו (תרגום מיכאל שורץ).

23 רון מרגולין, מקדש אדם: ההפנמה הדתית ועיצוב חיי הדת הפנימיים בראשית החסידות, ירושלים תשס"ה, עמ' 343.

אכן, מי שראה עצמו תלמיד מובהק של הרמב"ם והיה הוא עצמו מקובל בעל יומרות משיחות, רבי אברהם אבולעפיה, פיתח במאה השלוש־עשרה את שיטת רבו והוסיף עליה. הוא לימד טכניקות שונות למדיטציה שאמורות להביא אדם לנבואה, כגון שינון צירופי אותיות של שמות האל, תרגילי נשימה, תרגילי זיכרון ועוד.²⁴ אבולעפיה חשב שהגעה לנבואה היא גאולה פרטית, ועל כן אם רק ילמד את כל העולם להגיע לכך יגאל את העולם כולו (וממילא יהיה המשיח).

גם חברות המחברים של הזוהר, בני זמנו של אבולעפיה, הרגישה שהיא יוצרת מתוך השראה נבואית:

ואני, מי נתן לי התעוררות רוח הקודש? להיות בתוך נביאים נאמנים, תלמידי רבי שמעון בן יוחאי, שעליונים ותחתונים זעים מפניו.²⁵

בזוהר נוכחות המורה היא שמאפשרת את חוויית הנבואה,²⁶ והחבורה כולה עוברת טרנספורמציה תודעתית כאשר היא לומדת יחד:

מעשה הקריאה והפרשנות בתורה נתפס ונחוה אצל חברות הזוהר כדרך להעצמה של התודעה והחושים, בעיקר חוש הראייה, המכוונים אל גוף האהובה, היא התורה.²⁷

תלמידו הגדול של האר"י, רבי חיים ויטאל בן המאה השש־עשרה, גרס גם הוא שלימוד תורה ועשיית מצוות מתוך התבוננות וריכוז מנטלי מביאים לנבואה.²⁸

נמצא שהנבואה היא בדמיון החלום, שנפשו השכלית יוצאת ממנו, ועולה למעלה ממדריגה למדריגה, ושם צופה ומביט, ואחר כך חוזר ויורד, ומשפיע זה האור עד הנפש.²⁹

תופעת "ההתנבאות ההמונית", האקסטטית, רווחה כידוע בקרב השבתאים באירופה,³⁰ ובראשית החסידות גם הוזכרה הנבואה כאיכות הכרתית. כך, למשל, המגיד ממזריטש קובע כי

כשמדבר, בדכיות בעולם העליון, ואינן שום מחשבה זרה ובא לו מחשבה כמו נבביאות. בוודאי יהיה כך.³¹

24 על הטכניקות של אבולעפיה להגעה לנבואה ראו משה אידל, החוויה המיסטית אצל אברהם אבולעפיה, ירושלים תשמ"ח; משה אידל, פרקים בקבלה נבואית, ירושלים 1990.

25 זוהר, חלק ב, קנר ע"א, מצוטט בתוך מלילה הלנר אשר, ונהר יוצא מעדן: על שפת החוויה המיסטית בזוהר, תל אביב 2005, עמ' 77.

26 שם.
27 שם, עמ' 194.

28 "העיסק בתורה ומצוות בדכיות נעשה על ידי דיבוק המחשבה... המתוארת על ידו כתהליך של נבואה" - מרגולין (לעיל, הערה 23), עמ' 314. ראו גם משה אידל, החסידות: בין אקסטאזה למאגיה, ירושלים 2000, עמ' 183, "ורבי חיים ויטאל] התעקש לטעון שהחוויה הנבואית אפשרית גם בדורו".

29 שערי קדושה, שער ה, עמ' קה, מצוטט אצל מרגולין (לעיל, הערה 23), עמ' 296.

30 ראו ערויות ודיון על כך אצל גרשם שלום, שבת צבי והתנועה השבתאית בימי חייו, תל אביב 1974, עמ' 340-344, 355-359, ובעוד מקומות רבים שם.

31 אור האמת, פד ע"ד, מצוטט אצל אידל (לעיל, הערה 28), עמ' 334.

6.

הנבואה אפוא נתפסת כמצב תודעתי עליון שאפשר להגיע אליו בחיים האלה, בזמן הזה. אולם כדי לבנות מתוך ההתייחסות אליה אתיקה של התודעה, דהיינו כדי לגזור ממנה הוראות נורמטיביות לגבי מצוי וראוי (על דרגותיהם השונות), יש צורך להעמיק חקר אל תוך אותו מצב ולעמוד על מאפייניו. זאת ארצה לערוך בכתביו של הראי"ה קוק. הרב קוק פיתח גם הוא תורת נבואה, וגם אצלו הנבואה היא מצב תודעתי ייחודי.³² למעשה, יש הסבורים שהרב ראה עצמו כנביא.³³ תורת הרב נשענת כמובן על הקבלה, אולם הוא מבין את המושגים הקבליים גם כדרגות של מצבי תודעה.³⁴ מכאן שהראי"ה לא הסתפק בתיאור הנבואה כנושא פשוט, אלא שרטט היררכיה נבואית-תודעתית מפורטת. מפסקה אחת מרכזית שבה הוא מפרט את תפיסתו אפשר להבין את עמדתו בנושא:

ישנם בתוך הרגשת הבשר ניצוצי דמיון, ובתוד הדמיון ניצוצי שכל, בתוך השכל ניצוצי רוח הקודש, בתוך רוח הקודש ניצוצי נבואה, בתוך הנבואה ניצוצי אספקלריא מאירה, בתוך אספקלריא מאירה ניצוצי זיהרא עילאה דאדם הראשון, בתוך זיהרא עילאה דאדם הראשון ניצוצי אור החיים של אחר התקון השלם של כל העולמים, אחר תחיית המתים ויום שכולו שבת. ומי שעייניו פקוחות בא מכל הרגשת בשר למעלה למעלה, עד אור החיים של אור עולמים שלאחר תחיית המתים, של גילוי עדן עולמי עולמים במקור חייהם, כי עמך מקור חיים. ומתוך חשבון ארוך זה נמשכים והולכים נחלי דעה, נחלי יראת שמים ויראת חטא, נחלי מדות תרומיות, נחלי חירות עליונה, נחלי אהבה ואורחות כבוד עד אין חקר.³⁵

הרב קוק פורש לפנינו שמונה מדרגות תודעיות: בשר, דמיון, שכל, רוח הקודש, נבואה, אספקלריא מאירה, זיהרא עילאה דאדם הראשון, ואור החיים שלאחר התיקון. אם נייחס את המדרגה הראשונה, בשר, לחיים הגופניים עצמם, נישאר עם שבע מדרגות תודעיות, אשר מהן השתיים הראשונות, דמיון ושכל, מוכרות לכולנו בחיי היומיום. הדרגות הבאות הן השגות רוחניות ממעלה גבוהה יותר מהרגיל, כלומר מצבי תודעה

32 על פי אבינועם רוזנק, הנבואה אצל הראי"ה קוק היא "חוויה רוחנית שניתן להגדירה ולזהותה" – ההלכה הנבואית: הפילוסופיה של ההלכה במשנת הראי"ה קוק, ירושלים תשס"ז, עמ' 146, וראו גם שם, עמ' 133-137. בה בעת, העדר נבואה נחשב אצל הרב "סמיות עיניים" שלנו – על כך ראו תמר רוס, 'מושג האלוהות של הרב קוק', דעת, 8 (חורף תשמ"ב), עמ' 115.

33 אף אני סובר כך. ראו סמדר שרלו, 'צדיק יסוד עולם: השליחות הסודית והחוויה המיסטית של הרב קוק', חיבור לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה, אוניברסיטת בר אילן, רמת גן תשס"ד; ראובן גרבר, מהפכת ההארה: דרכו הרוחנית של הראי"ה קוק, ירושלים תשס"ה; תומר פרסיקו, 'הראי"ה קוק: על צדיקים גדולים וישרי לבב; במעלה ההשגה המיסטית', מורשת ישראל, 5 (אלול תשס"ח), עמ' 106-138. והשוו יואל בן נון, 'מאת ה', מתוך הנשמה: השראת רוח הקודש על-פי הראי"ה קוק', באתר שלו: <http://www.ybn.co.il/mamrim/m26.htm>.

34 על פי תמר רוס, "רוב המושגים הקבליים הללו (ספירות, עצמות, כלים, וכו') אינם מופיעים בכתביו כפשוטם, במובן של ישויות מטאפיזיות, אלא מציינים רמות שונות של הכרה" – רוס (לעיל, הערה 32), עמ' 123-124. דבר זה קשור לתאולוגיה של הרב קוק בכללותה, שכן הרב ממילא אינו רואה בצמצום האלוהי שינוי באלוהות אלא הסתר תודעתי מצד האדם – ראו שם, עמ' 115.

35 שמונה קבצים, ירושלים תשס"ד, ו, קנג.

שבשפה אקדמית ישויכו לתחום המיסטיקה. למעשה, מבחינת הרב קוק המדרגות הבאות הן סוגים שונים של נבואה,³⁶ ומהמשך הפסקה אפשר להבין שיש לשאוף אליהן,³⁷ שכן מי שעניו פקחות להן מתברך בכמה וכמה סגולות טובות. אלו נמנות במשפט האחרון, והייתי רוצה להתמקד בשלוש מהן: דעת, חירות ואהבה. נתחיל בדעת. אחת התכונות החשובות ביותר של החוויה המיסטית היא היותה חוויה בעלת איכות נואטית (מוכוונת-תודעה). המיסטיקן לא רק חווה משהו אחר מהרגיל, יהיה זה אשר יהיה, אלא הוא מרגיש שהוא גם יודע אותו. ממד של ודאות מלווה את החוויה. ויליאם ג'יימס כלל את המאפיין הזה בין ארבעת המאפיינים שקבע בהגדרתו למיסטיקה בספרו החוויה הדתית לסוגיה. ואלה דבריי:

עם כל שהמצב המיסטי דומה למצבי הרגשה, הרי בעיני בעל החוויה המיסטית הנהו גם מצב של ידיעה. זהו מצב בו מתגלים לו לאדם מעמקי אמת כאלה, שאינם כלל לפי תפיסתו של השכל ההיקשי. מצבים כאלה, עם כל היותם נטולי ארשת, יש עמם גילוי והארה מלאי שחר וחשיבות. ולא עוד אלא שכרגיל נודעת להם מרות מופלאה בהרגשתו של בעל החוויה גם בזמן שלאחריה.³⁸

המשפט האחרון חשוב במיוחד, שכן שלא כמצב שבו אדם חולם בהקיץ, הוזה או נתפס לאשליה, המיוחד בחוויה המיסטית הוא שיש תחושה שהחוויה היא "אמיתית" לא רק בעת חווייתה, אלא גם לאחריה. והידע הנובע ממנה, אף שכאמור הוא אינו יכול על פי רוב להתנסח במושגיו של השכל, ממשך ללוות את האדם כל חייו, ופעמים רבות משנה אותם מהיסוד.³⁹

36 דרגת ה"נבואה" שמציינת בפסקה היא הנבואה המקראית, שהרב מכנה אותה גם אספקלריה שאינה מאירה (ראו שמונה קבצים, א, שצ), ואילו אספקלריה מאירה היא נבואתו של משה (שם, וכן שם, א, קצב; שם, א, שצו ועוד). "ניצוצי אור החיים של אחר התיקון השלם" הם כנראה "אותם אורות נשגבים ממחצב הנשמות של אדם קדמון, שהיו כלולים ע"פ תורת האר" במציאות אדם הראשון. אורות אלה, שמתוך סירובם להשתתף בחטא הקדמון חזרו למקורם, אינם עתידים לחזור לעולם אלא עם תיקונו הסופי, בזמן הגאולה..." - ראו תמר רוס, 'מושג האלוהות של הרב קוק', דעת, 9 (קיץ תשמ"ב), עמ' 56.

37 כמובן, גם ממקומות נוספים בכתבי הרב אפשר להבין כך. ראו למשל שמונה קבצים, ד, כא: "אל מעין הנבואה הננו נקראים".

38 ויליאם ג'יימס, החוויה הדתית לסוגיה: מחקר בטבע האדם, תרגם יעקב קופלביץ, ירושלים 1994, עמ' 259. שלושת המאפיינים האחרים של המיסטיקה לדעת ג'יימס הם הארעיות והזמניות שלה, האינפיליות שלה (כלומר חוסר היכולת להביעה במילים) והפסיביות שנדרשת מהמיסטיקן כדי להגיע אליה.

39 לנקודה זו השלכות מרחיקות לכת. חוקר המוח אנדרו ניוברג (Andrew Newberg) עוסק רבות בחוויות מיסטיות בהקשר הנוירולוגי. ניוברג פרסם מאמרים וספרים שבהם הוא טוען כי המוח האנושי בנוי למעשה לחוות חוויות דתיות, ובכך "להתעלות מעל לעצמו", כלומר הוא בנוי הן להפוך אותנו לטובים, שלווים ומאושרים יותר והן להרחיב את תחום ההזדהות שלו ולהתמיר את צורות התודעה שלו, ובכך לעודד מודעות רבה יותר למתרחש, תקשורת טובה יותר ויצירתיות. ראו Andrew Newberg & Mark Robert Waldman, *How God Changes Your Brain*, New York 2009.

A.B. Newberg, A. Alavi, A. Bhatnagar, M. Baime & E. d'Aquili, 'The neurophysiological correlates of meditation: Implications for neuroimaging', *Journal of the Indian Academy of Clinical Medicine*, 3 [1998], pp. 13-18 (of the Indian Academy of Clinical Medicine), דנים ניוברג ושותפו לכתיבה יוג'ין ד'קוילי (שחקר גם הוא את התחום) בקריטריונים שעל פיהם אנחנו קובעים מהי המציאות (לעומת חלום או אשליה). בקצרה אומר שניוברג ושותפו מצמצמים את הקריטריונים השונים לאחד: התחושה שלנו, בהווה ובדיעבד, שאנחנו חווים את "המציאות האמיתית". על פי החוקרים, אם ניקח את תחושת הוודאות שלנו לגבי הקיום הימיומי (baseline reality, בלשונם), נראה כי אפשר לחוות

עבור הראי"ה הנבואה בהחלט מביאה עמה דעת.⁴⁰ בעיקר מדבר הרב בהקשר זה על דרגת אספקלריה מאירה, שהיא נבואתו של משה רבנו.⁴¹ למעשה, הידע שהיה מעורפל בנבואות פחותות יותר הופך צלול וברור בדרגה זו:

כשהזרחה שכלית מופיעה, ובתכונת המוסר האצור בה ישנם גרעינים כאלה, שאינם לפי הערך של כל המהות של המשיג, המואר מאור השכל ההוא, אז יש להענין תכונה ערפלית, מיסתית. אבל בזמן שהרצון המוסרי המפעם בתוך ההשכלה העליונה המוזרחת, הוא שוה כולו אל הרצון העצמי המהותי של העוסק בצעדים העליונים הללו, אז מקבלת ההארה צורה של אספקלריה מאירה, וההשגות נעשות הכרות ברורות, חיות וקימות, עומדות בכל מעמדי החיים, ומתנחלות לדרור דורים.⁴²

על פי הרב (כמו על פי הרמב"ם) מדרגת הנבואה המתאפשרת לאדם תלויה במדרגתו הרוחנית-מוסרית. אדם שאינו מוכן כל צורכו לא יקלוט את ההשגות שמביאה עמה הנבואה אלא במעורפל. אולם כאשר תתקיים השוואת רצון בינו ובין זה של "ההשכלה העליונה", כאשר רצונו המוסרי יהיה שווה לזה של מקור הנבואה, כי אז זו תהיה נבואה של אספקלריה מאירה, והידע שיקלוט יהיה צלול, ברור, ואף יישאר חיוני לזמן רב.⁴³ מהו ידע זה? משה כמובן הביא בנבואתו את התורה, אך קשה להאמין שהרב מתכוון רק לידע מהסוג הזה, גם מפני שרוב המצוות מובנות בשכל האנושי (כלומר אין צורך להגיע לנבואה לשם תפיסתן), וגם מפני שכל המכיר את כתביו של הראי"ה יודע שפעמים רבות הוא התייחס אל ההלכה כאל משהו שהמיסטיקן דווקא מתקשה להזדהות אתו.⁴⁴

אכן, בכותבו על החירות העליונה, המאפיין השני שאני רוצה לעסוק בו, כותב הרב כך: מרגישים הם בעלי ההסתכלות העליונה את החירות העליונה. ואינם יכולים להיות משועבדים בשום שעבוד, שכל שעבוד הוא שעבוד של בשר ודם. גם קבלת עול מלכות שמים הרגילה בין בני אדם, שעבוד של בשר ודם הוא, מפני שמלכות שמים עצמה ירדה מכבודה, ונצטמצמה על ידי ההחשכה שהחשיך בשר ודם את אורה. ושאיפת החירות המוחלטה היא התשובה העליונה, ודוקא

חוויות שונות כאמיתיות יותר או אמיתיות פחות ביחס אליה. חלום, לדוגמה, או הזיה פסיכוטית, גם אם הם נחווים כמציאות קיימת בעת התרחשותם, מתגלים כאשליה ברטרופסקטיבה, כלומר כאשר האדם מעלה אותם כזיכרון מתוך מציאות היומיום. אז, מתוך המציאות שהוא מקבל אותה כאמיתית, הוא מכיר בכך ששגה, ולא הרגיש דברים שאכן קיימים ממש. לא כך כשמדובר בחוויות רוחניות: מה שמיוחד בחוויות הללו הוא הוודאות העמוקה שמלווה אותן בעת התרחשותן, ודאות שבדרך כלל אינה נעלמת, אלא ממשיכה ללוות את החווה וגורמת לחוויה המיסטית להיחות גם בתור זיכרון כמשהו אמיתי מאוד, אף אמיתי יותר מאשר החיים היומיומיים שחזרנו אליהם. כלומר לא רק בזמן החוויה עצמה, אלא גם אחריה, המציאות הרוחנית לובשת ודאות של עופרת יצוקה. כל כך אמיתית היא נראית אף כזיכרון, עד שפעמים רבות חוויה אחת משנה את כל חייו של החווה אותה.

40 גם כאשר מדבר הרב קוק על חזון שבראייה או על הקשבה, נראה שהוא מתכוון להשגה בעלת משמעות ידיעית ברורה" – בנימין איש שלום, הרב קוק: בין רציונליזם למיסטיקה, תל אביב 1990, עמ' 74.

41 ראו לעיל, הערה 35.

42 שמונה קבצים, ה, רסח.

43 עור על הידע המגיע בעקבות נבואת אספקלריה מאירה ראו למשל שם, ה, מה; ו, ז; ז, כז; ח, קע.

44 ראו על כך: פרסיקו (לעיל, הערה 33), עמ' 110-116.

ממרום עזה היא מישבת ובונה את כל העולמות הנמוכים ממנה בהוד עליון, ומשיבה למקומם את כל המידות והתכונות של תום ויושר, של תורה ומצוה, שהם הולכים ומתעלים, עולים במדרגת החירות העליונה, שמתעטרת בכינה של מעלה.⁴⁵

החירות העליונה, בדרכה אל "בינה של מעלה", חייבת להפעיל אל מעל "קבלת עול מלכות שמים הרגילה בין בני אדם", ויש לשער שהכוונה היא לשמירת המצוות הנורמלית, או למצער שמירתן כמצוות אנשים מלומדה. אותה חירות עליונה ניצבת מעל עול המצוות הרגיל, ולכן גם בונה אותו, כפי שכותב הרב.⁴⁶

אך כמה מתבטאת אותה חירות עליונה? ברשומה ארוכה במיוחד (שמונה קבצים, א, תפו) מפרט הרב תפיסת עולם כללית ועקרונית בדבר יחסי החיים והמוות, והאפשרות להתגברותם של החיים על המוות. הרב מצביע על מה שהוא מכנה "מחלת האדם הכללית" ותרופתה. תרופה זו היא החירות העליונה. אעבור על הכתוב על פי הפסקאות הרלוונטיות ואסביר כל אחת בנפרד:

יראת המות היא מחלת האדם הכללית, הבאה בעקב החטא. החטא יצר את המות, והתשובה היא התרופה האחת להכחיד אותו מן העולם. כל עמל האדם סובב והולך הוא להנצל מן המות, ולא יבא למטרתו כי אם בהגדילו את נשמתו, ממקורה הפנימי...

בפסקה הראשונה מציג הרב את הבעיה ואת הפתרון באופן כללי: הבעיה היא הפחד מהמוות, והפתרון הוא הגדלת הנשמה, מתוך פנימיותה. אין להתפלא על כך שהרב מבקש את גידול הנשמה מתוך פנימיותה דווקא. על פי הראי"ה קוק אף "נבואה ורוח הקודש באים מפנימיותו של אדם".⁴⁷ אין זאת אלא שבעבורו החציצה והניגוד בין פנימיותו של האדם למה שמעליו היו מטושטשים הרבה יותר מהמקובל, ואולי, בהתאם לעמדות כמעט פנתאיסטיות שבהן אחז,⁴⁸ כלל לא היו. דווקא הנבואה היא מעין פתח מואר בחיים שבו ברור (לפחות זמנית) שפנים וחוץ מאוחדים מאז ומעולם.⁴⁹

ראש לכל התרופות היא אריכות ימים. אריכות ימים בכדי השעור המספיק לטבעו של אדם, הרוחני והחמרי, האישי והמשפחתי, העולמי והמיני. כשברכה זאת מתפשטת בעולם. הולכת היא צורת המות המטלת אימה ומתבטלת,

45 שמונה קבצים, ב, קס.

46 עוד על החירות העליונה אפשר למצוא בקובץ ב, קסה; ה, ק; ה, רמו; ז, קנא; ח, רד.

47 שם, ה, קכו. בכרכי אורות הקודש משפט זה צוננר על ידי הרב דוד הכהן ("הנזיר"), ושונה ל"נבואה ורוח הקודש באים, בדבר ה', לפנימיותו של אדם" - אורות הקודש, ירושלים תשמ"ה, כרך א, עמ' כג. וראו גם שמונה קבצים, ד, יז: "ואקשיב ואשמע מתוך מעמקי נשמתו, מתוך רגשי לבבי, קול ארני קורא". ראו על כך גם יובל שרלו, "אין שני נביאים מתנבאים בסגנון אחר" - על עצמיות ונבואה, אודיה צוריאלי (עורך), הנבא בן אדם: על הנבואה כאפשרות ממשית, ירושלים תשס"ז, עמ' 130-131.

48 ראו למשל שמונה קבצים, א, צה-צז; א, שצג.

49 וראו רוזנק (לעיל, הערה 32), עמ' 148-149: "תפקיד ההכרה הדיאלקטית לאחד בין ההפכים. איחוד כזה יהיה חלק מההופעה המחודשת של הנבואה... עדיין קיים פירוד בין הקטבים התרבותיים (דתי פנימי' מכאן ו'מצוות' מכאן)... הרב קוק ביקש לגבש משנה הלכתית-נבואית דיאלקטית שתשיכל להתגבר על מציאות זו".

ותחתיה באה צורה של חזיון הויה, הראוי להערך בערכו האמתי. ואז איננו עוד משבש את הדיעות, והבינה חוזרת להתגלות...

בפסקה זו מבהיר הרב כי אריכות ימים היא תרופה ראשונית לפחד מהמוות, וכשהיא נמצאת קיים גם "חזיון הויה", שבעקבותיו "הבינה חוזרת להתגלות". קל להבין מדברים אלה שעם הסתלקותו של הפחד מהמוות, ההכרה האנושית נפתחת אל חזיון עליון כלשהו.

אך כיצד נזכה לאריכות ימים? ובכן, לאריכות ימים שהרב מכוון אליה זוכים אם וכאשר אנו מתקנים את החיים, ובמיוחד במובנם המוסרי. הרוח המוסרית שבנפשנו אמורה להיות קרובה ככל האפשר ל"רוח המוסר העליון", והקרבה המרבית מתאפשרת על ידי דעת ה'. הנה:

אריכות הימים באה על ידי תיקון החיים בכל מובנם, וביחוד בהמובן המוסרי ההולך ומתרחב, הולך ומתעמק, בכל השבילים, שהם מתפצלים ממנו. רוח המוסר העליון, הממדד את החיים בערכם, חי הוא ושוכן בנפש על פי אותה המדה שהחיים מושקפים ממנו באורם. ולא יוכלו החיים להשקף באורם המלא, כי אם בדעת אל חי, מקור חכמה, חסד וגבורה המאוחדים...

אנו רואים כאן אפוא חזרה על הקביעה שלעיל,⁵⁰ שעל פיה קיימת קורלציה בין השגת דעת על ידי הנבואה והגעה לנבואה שהיא "אספקלריה מאירה", ובין התאמת רצוננו (המוסרי) לרצון "ההשכלה העליונה המוזרחת". ובהמשך:

כל זמן שהכל מדומדמ, וחשבון החיים בא רק במהומה, אי אפשר להמדות שיזוקקו, וממילא אי אפשר שהחיים יהיו נאהבים... על ידי קדושת החיים בתכנם העליון, אפשר לבא לאהבת החיים העצמותית. לזה אמנם צריך שיגלה בנפש ערכו של הכלל, כלומר המציאות בכל היקפה, האדם ונשמתו, ערך הרצון הטוב, והמוסר המוחלט בתכונת הנצח, ערכה של ההרמוניה הרוחנית עם החיים וההויה המגושמת. וזה כבר כולל חלק חשוב מהתוכן של חכמת האלהות והכרותיה הפנימיות...

כאשר החיים אינם מסודרים על פי סדר זה, ממילא גם אי אפשר לאהוב אותם. אהבת החיים מתאפשרת רק עם ידיעת "ערכו של הכלל", שהוא "המציאות בכל היקפה" וליתר דיוק "ערכה של ההרמוניה הרוחנית עם החיים וההויה המגושמת", כלומר האחדות ההרמונית בין הרוחני לגשמי.⁵¹ רק כאשר מגיע אדם לאחדות כזו הוא יכול לאהוב באמת את החיים, נקודה שנגיע אליה גם בהמשך.

50 שמונה קבצים, ה, רסח, על יד סימון הערה 42.

51 בכתביו מזכיר הרב עוד כמה פעמים את ההרמוניה כאחדות בין הרוחני לגשמי. כך, למשל, בקטע שנמצא באורות הקודש (ירושלים 1985, כרך ב, עמ' תכ) ולא בכל מהדורות שמונה קבצים כותב הרב: "...מכל מקום הולכת השפעת התיקון ומשכללת את העולם החמרי, ומיד כשהוא משתכלל, חוזרת הנטיה הרוחנית לפעם ברב כח, ומתחברים שני העולמים בהרמוניה אחת, והשמים והארץ מתאחדים, במילוי והשלמה"; או בשמונה קבצים, א, שיד, שם כותב הרב כי "...ההרמוניה הגמורה בין אלה ההשפעות הן דרגות של היחוד השלם, יחוד קוב"ה ושכינתיה, שעניי כל אליו נשואות".

החיים כשהם מוכרים בערכם הטוב, הם בעצמם מסירים הם את התבלול מעיני ההכרה, המעכב בעד הבירור של ידיעת המהות הרוחני, וערכי חיייה המוחלטים. אז מתחיל העולם הרוחני להשתרע בכל הוד מילואו, מרגיש הוא אז בקרבו את עצמו וחופשו, והחיים הנשמתיים מתגלים לא רק בתור איזה שריד של חיים גופניים, שהם הנראים כהמלאים, אלא בתור גודל עצמי, שרק ניצוץ וצל של חיים הנם החיים של קישור הגוף ותנאיו ההויים לעומתו...

כאשר יש הכרה בחיים מוסר המחסום המונע מההכרה לראות את אופייה הרוחני שלה עצמה. אז גם מרגיש אדם את עצמיותו ואת החופש שלו. מהפסקה האחרונה מתברר לנו שזהו השחרור האמיתי מהמוות. זו המטרה, וזוהי החירות העליונה.

וכשתכונת חיים כזאת מתפשטת בעולם, בא השחרור ממלאך המות, במרום מילואו. ומעמד חיים כמו אלה, אפשר להכשיר את העולם אליהם... לזה הננו נקראים, ובשביל כך אנו נלחמים, וכל הנפילות אשר נפלנו, לא יתיקו רגלינו מהמטרה העליונה, הנשואה בנשמתנו. בא נבא אליה, דרך כל השלבים, ודרך כל השבילים המסובכים, אבל בא נבא, לבא לאותה החירות אשר עבודה הננו חיים.

החירות שהרב מדבר עליה אפוא ניכרת בידיעת אחדות בין הרוחני לגשמי, שבאה לידי ביטוי באהבה לחיים.⁵² האהבה היא המאפיין השלישי של הנבואה שבו נתמקד, והאהבה אכן קשורה מאוד לאחדות. בפסקה אחרת כותב הרב כי

...דעת ד' באהבה רבה, כשהיא מלאה את האור האמיתי שלה, לפי ערכה של כל נשמה כפי מה שהיא יכולה לשאת ולקבל, היא מבהקת באורה המוחלט את אהבת עולם, אהבת העולמים כולם, כל היצורים, וכל חוג החיים וההויה שלהם. ...כשהאהבה יורדת מעולם האצילות לעולם הבריאה, היא יורדת בהתפרטותה לפרטי פרטים, לניגודים וסתירות, לצורך של צמצום ומיעוט ערך ואהבה, לכל פרט מיוחד בשביל פרט אחר, ולפרטים רבים בשביל אחרים הרבים, ולפרטים בכלל מפני כלליותם הכוללת. האספקלריא המאירה של האהבה, עומדת היא ברום עולם, בעולם האלהות, במקום שאין סתירות, גבולים וניגודים, רק אושר וטוב, ורחב באין תכלית. כשתולדתה, האהבה העולמית, יונקת ממנה יש לה הרבה מטבעה היא אינה סובלת גם ברדתה שום קמצנות ורעות עין, כשהיא מוכרחת לצמצם את עצמה, היא מצמצמת את האהבה באהבה, גודרת את הטוב בטוב. משוקי אהבה הללו כשהם רואים העולם, ביחוד, החי, מלא קינטוריות, איבות רדיפות וניגודים, מיד הם עורגים להיות משתתפים בכל חיייהם לשאיפות המביאות את הכללת החיים ואיחודם, שלומם ושלותם. הם מרגישים ויודעים, שקרבת אלהים שהם עורגים אליה במלא נשמתם, היא מובילה אותם רק להתאחדותם עם הכלל ובעד הכלל. כשהם באים לשדרות האדם, ומוצאים פלוגות של עמים, דתות, תנות ושאיפות מנוגדות, הם מתאמצים בכל כחם להכליל את הכל, לאחה ולאחד...⁵³

52 עור על הקשר בין חירות, אחדות ואהבה בפסקה הבאה אחרי זו הנ"ל, פסקה עא. שמונה קבצים, א, קא. 53

השאִיפה לאחדות שמרגישים אותם אוהבים באה מתוך ידיעתם כי קרבת אלוהים פירושה התאחדותם עם הכלל. אוהבים אלה הם אלה שזכו להיקשר לאספקלריה המאירה (שכאן בפירושו היא גם אינסטנציה מטפיזית), כלומר זכו לנבואה במדרגה זו. מסתבר כי הזוכים לנבואת אספקלריה מאירה מתמלאים באהבה רבה לכל אשר קיים, וזאת מתוך תחושה וידיעה של האחדות עם כל הקיים,⁵⁴ שהיא גם החירות העליונה. האספקלריה המאירה היא אפוא עבור הראי"ה מצב תודעתי נבואי שיש לשאוף אליו ושאפשר להשיגו עוד בחיים (אף על פי שמשנה רבנו הגיע לדרגה זו – זו אינה דרגה שאקסלוסיבית לו). דרגה זו מתאפיינת באחדות בין הרוחני לגשמי,⁵⁵ והרב למעשה מתווה בכתביו את דרכו של המיסטיקן האידאלי מבחינתו, שהוא זה אשר הנבואה שבבילו אינה קיום הניצב מעל העולם או כנגדו, אלא מצב תודעתי שבו כל העולם כולו מתקדש באיחוד מושלם בין רוח לחומר.⁵⁶ אל מצב זה כיוון הרב את עצמו, ואליו הוא מכוון את תלמידיו. רק במצב זה מתמלא האדם, כאמור, דעת, חירות ואהבה.⁵⁷

7.

המאפיינים האלה של המצב התודעתי הנבואי על פי הראי"ה קוק, שהוא המצב התודעתי הראוי לדעתו, יכולים לשמש לנו אמות מידה (לפחות ראשוניות, או בין אחרות) לבחינת מצבים תודעתיים שסמים או תרופות פסיכיאטריות שונות מעוררים אותם. אפשר לומר שחומר מסוים המגביר בנו את הדעת, האהבה והחירות הוא חומר שראוי לעשות בו שימוש.

האם יש חומר כזה? לא נמנה כאן את כל הסמים הידועים ואת השפעותיהם, אולם אפשר לתת דוגמאות ספורות. אפשר לומר, למשל, שסמים כהרואין או קוקאין אינם יכולים להיחשב ראויים לשימוש, משום שהם אינם מביאים לאף לא אחד מהמאפיינים האלה. השימוש בהם אינו מוסיף לנו בשום פנים ידע או ודאות קיומית כלשהי, אלא רק עונג. כמו כן, כפי שראינו, החירות נמדדת בהרמוניה שאנחנו מרגישים בינינו ובין העולם כולו, והאהבה גם היא זיקה עמוקה בינינו ובין הסובב אותנו כמובן. בניגוד לכך סמים אלה מנתקים אותנו מסביבתנו, גורמים לנו "להתמלא בעצמנו" ולאבד את רגישותנו כלפי אחרים.⁵⁸ סמים אלה אפוא מכוונים את האדם לכיוון הפוך מזה שהראי"ה חשב שראוי ללכת בו, ועל כן ייחשבו פסולים.

ומה באשר לחומר דוגמת ריטלין? כאן יש לבדוק אם הריטלין מגביר את החירות שלנו, את תחושת החיבור שלנו עם הסובב אותנו, או שמא להפך, מפריד גם הוא בינינו ובין העולם. עוד יש לבדוק כיצד הוא משפיע על מצבנו הרגשי, אם הוא מדכא רגשות

54 "אמנם יש כשרון עצום בתכונה הרוחנית העליונה לכלול את הכל, אבל זוהי דוקא במדתה של התגלות הנבואה של אספקלריא המאירה" – שם, א, קצב; "הנביא רואה את המציאות מצד שהוא ועצמיותו הנם מעורים בה בכללותה, והוא מכיר את עמדתו זאת" – שם, ה, רלו.

55 פרסיקו (לעיל, הערה 33), עמ' 125, ושם הערה 95.

56 שם, עמ' 106-138.

57 מאפיין חשוב נוסף שמתגלה בתודעה של אספקלריה מאירה ושלא עסקנו בו כאן הוא השמחה. על כך ראו שמונה קבצים, א, תתפא; שם, תתקב; ו, מא.

58 סמים אלה כמובן גם גוזלים את חירותנו בצורה פשוטה יותר, שכן הם ממכרים מאוד.

כמו שהוא מדכא התרגשות ותזזיותיות. אם כן, הוא יהיה פסול לנטילה אלא רק כתרופה לנזקקים לכך.

ומה בנוגע לחומר כמו פסילוציבין (Psilocybin), שניתן לזיקוק מתוך משפחה של פטריות שנושאות את אותו השם, והוא מביא לידי חוויות שונות לחלוטין, שרבים תיארו כחוויות מיסטיות? אחד המקדמים הידועים יותר של הפסילוציבין הוא ריצ'רד אלפרט, פרופסור לפסיכולוגיה מהרווארד שהתנסה בסם בראשית שנות השישים (יחד עם פרופ' טימותי לירי), ערך ניסויים בחומר על אחרים ובסופו של דבר נבעט החוצה מהאוניברסיטה, הגיע להודו ונולד מחדש כאחד המורים הרוחניים המוכרים של המאה העשרים, בשם ראם דאס (Ram Dass, דהיינו "עבדו של [האל ההינדי] ראמה"). אלפרט מתאר חוויות שונות שעברו עליו ועל חבריו כשנטלו את החומר, כגון התחדדות רגישות החושים, הזדהות עם הסביבה עד כדי התאחדות עמה והרגשה של אחדות כללית עם היקום כולו.⁵⁹

ניסוי מפורסם בחומר הזה נערך ב-1962 בתנאי פיקוח "כפולי סמיות". הניסוי התרחש בכנסייה של אוניברסיטת בוסטון (והוא ידוע כ-"Good Friday Experiment").⁶⁰ בניסוי השתתפו עשרים סטודנטים וכן כמה אנשי סגל (ובהם חוקר הדתות הידוע יוסטון סמית). חציים קיבלו את הסם וחציים - כמוסת פלצבו. הניסוי נערך במרתף הכנסייה, ובה בעת התקיים בכנסייה שמעליו פולחן דתי.⁶¹ המטרה הייתה לאבחן עד כמה דומות חוויות הנחווות בהשפעת הסם לחוויות רוחניות (כל מי שקיבל את הסם דיווח על חוויות דתיות חזקות יותר מאלה שנטלו פלצבו), אולם לענייננו חשובים יותר מאפייני החוויה שלהם: גם חצי שנה אחרי אותו היום דיווחו המשתתפים שהיו תחת השפעת פסילוציבין ש"אמונתם הרתית התעמקה, שהם נעשו אוהבים ואמפתים יותר, ושהתחדדה ההערכה שלהם לפלא שבחיים".⁶² יוסטון סמית עצמו העיד שהוא פיתח מערכת יחסים של אהבה עם האל ושנהפך ל"אדם טוב יותר".⁶³

59 ראו תחילת הספר (ללא מספרי עמודים) Richard Alpert, *Be Here Now*, Kingsport 1971
 60 הניסוי פורסם לראשונה במאמר Walter N. Pahnke & William A. Richards, 'Implications of LSD and Experimental Mysticism', *Journal of Religion & Health*, 5 (1966), pp. 175-208. את המאמר כולו אפשר למצוא כאן: <http://www.psychedellic-library.org/pahnke4.htm>

61 "יום שישי הטוב" הוא היום שבו מציינים נוצרים את צליבתו של ישו.
 62 John Horgan, *Rational Mysticism: Dispatches from the Border Between Science and Spirituality*, Boston 2003, p. 27

63 שם, עמ' 28. בסוף שנות השמונים, כלומר כעשרים וחמש שנה לאחר מכן, ראיין חוקר נוסף את משתתפי הניסוי ההוא ועל פי העדויות שאסף, חייהם של רוב האנשים שקיבלו את הסם הושפעו לטובה. ראו Rick Doblin, 'The Good Friday Experiment: a Long-Term Follow-up and Methodological Critique', *Journal of Transpersonal Psychology*, 23, 1 (1991), pp.1-28. לאחרונה שוחזר הניסוי מתוך הקפדה על תנאי סמיות כפולה קפדניים. שנים עשר משלושים ושישה משתתפים אמרו כי החוויה שחוו בהשפעת הפסילוציבין הייתה המשמעותית ביותר בחייהם, ושלישה עשר משתתפים נוספים דירגו אותה בין חמש החוויות המשמעותיות ביותר בחייהם. החוויות שהם תיארו נכנסות לקטגוריה האקדמית המוכרת של חוויות רוחניות-מיסטיות. אחרי ארבעה-עשר חודשים 67 אחוזים מהמשתתפים העידו כי החוויה הייתה אחת מחמש החוויות הרוחניות המשמעותיות של חייהם, ו-17 אחוזים נתנו לה את הבכורה. יותר מ-60 אחוזים טענו כי החוויה שינתה לטובה את הרגשתם הכללית ואת התנהגותם. ראו על כך מטצינגר (לעיל, הערה 9), עמ' 225-226. בספרו שואל מטצינגר את השאלות ששאלתי כאן, ומנסה לנסח עקרונות למצב תודעתי ראוי על פי מוסר תועלתני והומניסטי. על קצה המזלג נאמר שמצב תודעתי ראוי לדעתו הוא כזה אשר מפחית סבל, מגדיל ידע ומקדם התנהגות שמובילה לשני אלה - כלומר, שלא כמיסטיקנים

אין צורך לומר שפעמים רבות נטילת סמים פסיכואקטיביים נגמרת בכי רע, ומן הסתם גם המסגרת שבה אדם נמצא משפיעה, כמו גם מצבו הנפשי המסוים.⁶⁴ אולם נדמה לי שאפשר לקבוע כי במקרים מסוימים, שטיבם צריך להיחקר היטב, נטילת פסילוסובין (למשל) יכולה לקרב אדם למאפיינים הראויים של מצב תודעתי כפי שהצביע עליהם הראי"ה קוק.

הניסוי שמצוין כאן היה אמור לאבחן את הדמיון בין חוויות העולות מתוך נטילת חומרים פסיכואקטיביים ובין חוויות דתיות, אולם אין כל צורך להכריע כאן אם חומרים אלה מביאים אותנו למצב אותנטי של נבואה. כך או אחרת, מאפייני הנבואה על פי הראי"ה יכולים לשמש לנו, כאמור, תמרורים שיכוונו אותנו אל מצבי תודעה ראויים ויזהירו אותנו מפני אלה שאינם כאלה.

כעת אנחנו ניצבים בפני השאלה השנייה, דהיינו לא מהו מצב תודעתי ראוי, אלא אם ראוי להגיע אל מצבי תודעה ראויים על ידי נטילת חומרים פסיכואקטיביים. השאלה הזאת גדולה וקשה, וכאמור נוגעת באינטואיציות הבסיסיות ביותר בעניין זהותנו, המעמד המוסרי של מעשינו והדרכים להתפתחותנו. אינני מתכוון לנסות ממש לענות עליה במסגרת זו, ואביא רק שני כיווני חקירה אפשריים היכולים אולי להניב עמדה ברורה בעתיד.

ראשית, ברמה המעשית, אפשר פשוט לבדוק אם יש תקדים יהודי לשימוש בחומרים פסיכואקטיביים. הראי"ה ככל הידוע לי לא דיבר על נטילת סמים למיניהם,⁶⁵ ובאופן כללי היהדות לא פנתה לעזרים נרקוטיים כדי להעפיל לעולמות העליונים.⁶⁶ אך לא יהיה זה נכון לקבוע שאי אפשר למצוא בה שימוש כזה כלל. בקרב תנועת החסידות (ובעיקר בחב"ד) מוכר השימוש באלכוהול (בעבר י"ש, ובזמננו וודקה) כדי לקרב את החסיד למצבים "רוחניים" יותר.⁶⁷ אין ספק שכדורים פסיכיאטריים עובדים בייעילות ובדיוק רבים יותר מאשר אלכוהול, אבל האם העיקרון כאן שונה?

שנית, ברמה העקרונית יותר, יש לבדוק את המניעים להתנגדות האינטואיטיבית שיש לרובנו בנוגע לשימוש כזה. כאמור, לזו הבעיה כאן לדעתי נוגע בתפיסה העצמית שלנו כישויות אוטונומיות וריבוניות על גופנו והכרתנו. איננו רוצים שמשו "מבחוץ"

64 שלעיל, מטצינגר אינו מצביע כמטרה את החריגה מעבר למצב התודעתי הנורמלי של האדם. הראי"ה מדבר על השתלמות מוסרית שצריכה לבוא לפני ההתגלות הנבואית, אבל אין זה סותר את אפשרותה העקרונית של פריצת הנבואה עקב נטילת חומר משנה-תודעה. ידוע כי אנשים שונים מגיבים באופנים שונים לאותו הסם, ומן הסתם הדבר קשור גם למצבם הנפשי הקודם.

65 כדרך להתעלות אל רוח הקודש ומעבר לה מדגיש הראי"ה בכמה מקומות את "השתיקה" או "הדממה". כך למשל בשמונה קבצים, ה, קא הוא כותב: "יתרון השתיקה, ורוח הקודש המתגבר על ידה, בא מתוך ההתפרצות הפנימית שבאה מתוך מעין הנשמה, שדורש להתפשטותו והרחבתו מגרש גדול מבלי מעיק. וחמורה היא ההתבודדות הפנימית מאוד, ודורשת היא שגשוגה בלא שום הפרעה בעולם, אז יוצרת היא את ערכיה וגוניה מכחה התוכי, הפנימי. ואור הרוחני, פאר החיים וגבורתם היסודית, מתגברים והולכים... ודוגמת השתיקה הדיבורית לעומת המחשבה, יש גם כן דומיה מחשבתית כשבא תורה של המחשבה היותר נעלמה, היותר פאורה ועליונה. והולכים הם הדברים במדרגות, זו למעלה מזו". ניכר שהרב מדבר כאן על תרגול מדיטטיבי, שמשקט את ההכרה, כדרך לקבלת רוח הקודש, ואף המדרגות שמעליה. וראו גם שם, ח, קמג. תודה לרב ד"ר נתן אופיר (אופנבר) שהפנה אותי למקורות אלה.

66 אלא אם הצעתו של בני שנון נכונה. ראו לעיל, הערה 15.

67 כך למשל ב'חב"דפדיה', בערך 'משקה', מוסבר כי המשקה "גורם לכולנו להתרומם יחדיו מעל החיים הרוחניים בלי חיכוכים מיותרים". ראו <http://www.chabad.info/chabadpedia/index.php?title=%D7%9E%D7%A9%D7%A7%D7%94>

ישפיע עלינו. אולם עצם ההנחה הזאת עומדת למבחן כאשר אנחנו מתבוננים בתיאורי המיסטיקנים. כאשר אנחנו צוללים למעמקי הכתבים המיסטיים של הדתות השונות, ובכללן היהדות, ההנחה הברורה מאליה שאנחנו גרעינים מובחנים של זהות ופעולה מתערערת לחלוטין. כך גם הראי"ה עצמו מודה במקומות שונים שבמצב התודעתי העליון ממילא אין הבדל אמיתי בין האדם לאלוהות. למשל:

ההתפתחות התדירה תמלאנו שיקוף אידיאלי מוסרי עם כל ההויה, ותביאנו לידי מילוי אור אלהי מדעי והכרתי כזה, המאחד את הויתנו עם אור חי עולמים בתכלית הטוהר והמוסר, העז והגבורה, בכל מילואם.⁶⁸
 כל מה שהדעה מתעלה, מתקרב האדם והעולם לגודל האלוהי, וברוממותו העליונה של האדם והכרתו הגמורה, מוצא הוא שהכל הוא כלול באלוהים, והעצמיות הפרטית של כל פרט מפרטי ההויה איננו כי אם התגלות אלוהות, הזורחת בגוונים שונים לפניו.⁶⁹

אם אכן ה"אני" שלנו (כגרעין פרטי של זהות הנבדל ונפרד מסביבתו או מהאלוהות) הוא ברובו, או אף כולו, אשליה שאנו לוקים בה מתוך עיוורון של חוסר-תודעה-נבואית⁷⁰, ממילא האינטואיציה שלנו שעל פיה "אנחנו" צריכים לעשות את הדרך למרומים "לבד", או ש"אנחנו" צריכים "לעבוד" כדי לזכות בדבר - מתבטלת מאליה. כמו שהנבואה (על פי הראי"ה קוק) מגלה לנו שפנים וחופן אינם תקפים במובנם הרגיל, כך, על פיה, גם ההבדל בינינו ובין האל אינו ממשי כפי שאנחנו חושבים ומרגישים כרגיל. אל הידיעה הזאת אנחנו מגיעים כוודאות קיומית רק בחוויית הנבואה עצמה, אולם ייתכן שהשערת אמיתותה יכולה לכוון אותנו כבר כעת כמענה לשאלה השנייה שמנינו.

כך או כך, העתיד הקרוב לא יאפשר לנו לחמוק מהצורך להגדיר לעצמנו מחדש מהו לדעתנו מצב תודעתי ראוי ומה אינו כזה. אל תחומים אתיים שהביאה אתה הקדמה זה מכבר, כגון הפרויון (מההפרייה המלאכותית ועד ההפלה המלאכותית), הגנטיקה (מתאי גזע ועד האפשרות להנדס או לשבט בני אדם) או אף האקולוגיה והמלחמה, מצטרף עכשיו תחום חדש-ישן, הנוגע בצורה אינטימית בזהותנו העצמית ואשר בכוחו להגדיר מחדש את מהותה. זוהי האתיקה של התודעה.

68 שמונה קבצים, א, קטז.

69 שם, א, קכט, וראו לעיל דיון באופי האחדותי של חוויית הנבואה.

70 ראו לעיל, הערה 32.